

УДК [343.915: 343.97](477)

О. О. Царенко**УМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ ВЧИНЯЄ
НАСИЛЬНИЦЬКИЙ ЗЛОЧИН**

Досліджено фактори, які впливають на формування у неповнолітніх мотивації вчинити насильницький злочин. Автором умовно здійснено розподіл таких чинників на ті, які формуються в умовах макросередовища та мікросередовища.

Особа злочинця завжди виступає одним із ключових елементів кримінологічної характеристики будь-якого злочину. Проте злочинні прояви виникають не одразу, а зароджуються та розвиваються поступово, ширше та глибше захоплюючи і руйнуючи моральні та інші важливі соціальні основи (засади) особистості. Цей процес значно прискорюється, якщо підліток потрапляє в так звану кримінальну молодіжну субкультуру, цінності якої формуються відповідно асоціальним товариством. Кримінальний світ дорослих теж, у свою чергу, прямо впливає, потурає та спонукає молодих людей до протиправних дій [1, с. 27].

У звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я зазначено, що Україна займає п'яте місце в Європі за рівнем насильства серед молоді. За даними того ж звіту, від насильства в Європі вмирає щодня 40 молодих людей у віці від 10 до 29 років, або 15 000 на рік [2].

На сьогодні загальноприйнятим є те, що становлення особи відбувається в діалектичній єдності біологічних та соціальних факторів. Їх взаємозв'язок у формуванні особи злочинця не розкритий у повному обсязі. Визначено лише, що соціальне, яке поступово формується в людині, мобілізує її біологічні особливості, які в подальшому формують стиль поведінки підлітка.

Яким же чином відбувається становлення особи неповнолітнього злочинця, який вчиняє насильницький злочин? Перш за все необхідно зазначити, що в кожному акті протиправної поведінки виявляється переплетення двох складових: особливих якостей особи неповнолітнього та конкретної життєвої ситуації, що має важливе значення для розуміння механізму вчинення насильницького злочину.

Людина є носієм певних особистих якостей, що сформувалися на основі його попередньої життєвої практики, і тому в конкретній

ситуації вона здійснює вчинки на основі суб'єктивних оцінок. Отож, аналізуючи вчинене протиправне діяння, необхідно включати у сферу дослідження і саму конкретну життєву ситуацію, і ті умови, що лежали в основі формування даної особи.

Необхідно виходити з того, що кожний вчинок є відображенням попередньої життєвої практики, означає мовби перенесення «попереднього» досвіду в «теперішній час». Тоді можна логічно відрізнити загальну кримінологічну ситуацію від звичайної, а саме: сукупність обставин, що призвели до вчинення злочину, включаючи різні аспекти деформації особистості, та безпосередньо кримінологічну ситуацію, під якою слід розуміти наслідок реалізації особистих якостей суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Формування особистості підлітка проходить як під цілеспрямованим впливом, так і стихійно, шляхом засвоєння тих стандартів поведінки, які він бачить у процесі життя, і вирішальну роль у цьому відіграє його оточення.

«Було встановлено, – відмічає І. І. Карпець, – що причини неналежного формування особистості неповнолітніх злочинців полягають не в «злочинній спадковості», а в несприятливих соціальних умовах того мікросередовища, у якому зростає і виховується підліток» [3, с. 37].

У зв'язку з цим треба перш за все з'ясувати, що ж входить у поняття оточення, з яким пов'язане життя й формування особистості неповнолітніх. Неповнолітній зростає в сім'ї, навчається у школі, спілкується з товаришами. Він перебуває серед батьків і рідних, педагогів і друзів. Якщо підліток працює, то до його оточення треба віднести також виробничу обстановку та практику. Найбільш важливим середовищем формування та розвитку дитини є сім'я. Вона є першоджерелом, у якому засвоюються норми соціальної поведінки та соціальні установи. Саме сім'я впливає на вибір поведінки підлітка.

Не менш важливим є оточення однолітків, яке безпосередньо впливає на соціалізацію та установки підлітка, норми, цінності та підкріплює їх, установаючи соціальну та культурну самотність, визначає моделі поведінки.

Для пізнання внутрішнього світу неповнолітніх злочинців, зокрема моральних якостей, необхідне знання їх життєвих позицій, їх ставлення до оточуючої дійсності, до людей, до суспільства. Це неможливо без вивчення їх потреб, інтересів, ціннісних орієнтирів, мотивів діяльності тощо. В науковій літературі зазначається, що особа у процесі засвоєння визначеної системи соціальних ролей та культури може сприймати як позитивні, так і «лжецінності». У зв'язку з цим можна говорити про ціннісну орієнтацію особи неповнолітнього злочинця, яка має безпосереднє відношення до конкретних умов його життя та мікросередовища, а також про соціальну установку, де ціннісні орієнтації проходять через призму особистих якостей. Це означає, що процес соціального виховання

моралі та правосвідомості тісно пов'язаний з регулятивними і психологічними підходами до молодого покоління в широкому розумінні.

Схожої позиції дотримується й Г. В. Антонов та О. Л. Чернецький [4, с. 15–16], які стверджують, що на формування неповнолітнього впливають макро- та мікрообставини. Так, з одного боку, процес формування особи неповнолітнього залежить, перш за все, від соціально-економічних умов, від структури суспільної свідомості, яка склалася в державі. З іншого, не менш важливою обставиною, що впливає на розвиток людини та на її соціальні настанови, є умови виховання та навчання неповнолітнього.

На думку вказаних вище авторів, після народження дитини її подальший розвиток пов'язаний з розширенням соціальних зв'язків та ролей. Так, починаючи з навчання у школі, відбувається формування та засвоєння певної форми поведінки. Саме від оточення підлітка і залежить, якою буде ця поведінка – правомірною чи неправомірною. І від того, яку форму він обере, залежить, стане він суб'єктом кримінальної відповідальності чи ні.

Великого значення набувають для неповнолітнього його взаємовідносини з однолітками. Належність до компанії підвищує впевненість у собі і дає додаткові можливості для самоутвердження. Орієнтуючись на однолітків і наслідуючи їх, підліток виховує в собі якості, які особливо цінуються товаришами. У групі відбувається своєрідна переоцінка цінностей, формується нова ієрархія морально-етичних вимог. Прийняті серед товаришів норми та критерії часто стають більш значущими для підлітка, ніж ті, які існують у дорослих.

Дуже часто неповнолітній, не отримавши визнання у формальному колективі, прагне реалізувати себе у неформальних групах, які зазвичай носять антисоціальний характер. З цього приводу в одній із наукових праць зазначається: «Несприятлива життєва ситуація, що утруднює встановлення звичних соціальних контактів, ставить неповнолітнього перед необхідністю шукати вихід, який він бачить у пошуках нового колективу, а схильність до асоціальної поведінки цілком чітко визначає характер того колективу, в якому неповнолітній сподівається утвердитись» [5, с. 61].

Неповнолітні часто виявляють критичне ставлення до дорослих, яке нерідко переходить у критиканство, відсутність скромності та витримки у стосунках з оточуючими, хворобливе ставлення до зауважень чи покарань та інших спроб впливу на поведінку неповнолітнього, нестерпність до недоліків інших людей, бажання все робити самому, все відчувати на власному досвіді. Ці риси закономірно виявляються у вчинках та діях молодого людини. Причому нерідко метою таких вчинків стає бажання довести оточуючим свою гідність чинити так, як не чинять вони, жити за власними правилами та ін.

На думку Ю. І. Ковальчука [6, с. 170–171], причини деформації особистості неповнолітнього слід шукати саме в сім'ї. Так, підлітки,

які проживають у сім'ях з антисоціальною установкою, переносять стосунки, що складаються в сім'ї, на свої стосунки з оточуючими. При цьому, чим менше в родині зважають на думку підлітка, тим сильніше бажання останнього самоствердитися хоча б поза домом.

Антигромадська спрямованість неповнолітніх формується і в сім'ях, де батьки зловживають спиртними напоями, що, у свою чергу, породжує грубість, жорстокість, агресію, статеву розпущеність. Перебуваючи в такому середовищі, підліток і сам стає агресивним, жорстоким, не рахується з гідністю та почуттями людей, багатого раніше за своїх ровесників починає вживати спиртні напої.

Негативно впливає на формування особистості неповнолітнього й виховання методом фізичних покарань, що формує в них почуття озлобленості, страх перед батьками, спричиняє втечі з дому, а також появу в підлітків стресового стану, що може переходити в агресію. В результаті впливу цих факторів на психічному рівні у дитини формується тривожність, хвилювання, страх втратити своє «Я», виникає непевненість у своєму існуванні в світі, а отже, зароджується озлобленість до оточуючих. У подальшому, якщо ця тривога інтенсифікуватиметься, вона може досягти рівня страху смерті. У такому випадку неповнолітній починає захищати свій біологічний статус – вчиняти, відповідно, насильницькі дії як засіб захисту від оточуючого світу. Ключовим у даному випадку стає постійне бажання захищати своє «Я» та своє місце у цьому світі.

У ряді випадків недостатній культурно-освітній рівень, вузькість культурних інтересів і потреб батьків теж несприятливо впливають на формування особистості підлітка. Проте далеко не завжди причиною неправильного формування особистості неповнолітнього є сім'ї з яскраво вираженою антисоціальною установкою. На думку О. Б. Сахарова, «часто правильному вихованню підлітка заважає відсутність вимогливості до дітей, потакання всім бажанням і капризам, баловство, намагання уберегти свою дитину від усіх життєвих негараздів і труднощів, надати їй якомога більше різних можливостей і полегшити або зовсім позбавити від необхідності виконувати будь-які обов'язки як усередині сім'ї, так і в школі, училищі, на виробництві, а також у суспільстві» [7, с. 66].

Проблема полягає в тому, що вседозволеність підлітки переносять на інші відносини. Це може виявлятися, наприклад, у порушенні дисципліни в школі, інших навчальних закладах. У випадках, коли вчителі звертаються до батьків з проханням вплинути на своїх дітей, ті нерідко вважають, що їхня дитина права, та потурують їм. Якщо виникають проблеми, пов'язані з правоохоронними органами, батьки намагаються «вирішити» їх за допомогою своїх зв'язків або «великих грошей», що формує в дітей почуття повної безкарності. Такі обставини, а також наявність «великих грошей» штовхають підлітків на пошук розваг, і це часто, як уже зазначалося вище, переходить до розпиття спиртних напоїв, вживання наркотиків, вчинення протиправних дій тощо.

Крім того, зважаючи на те, що неповнолітні дуже різняться між собою за рівнем інтелектуального та вольового розвитку, темпераментом та характером, різним колом інтересів, необхідним є вивчення їх психологічних та вікових особливостей.

Проведений аналіз літератури засвідчив, що однією з причин насильницької поведінки неповнолітніх злочинців є різного роду відхилення й порушення в їх психічному розвитку: акцентуації рис характеру чи його психопатичні прояви, затримка психічного розвитку, соціально-педагогічна занедбаність, психопатії, неврози тощо. Так, із порушень психічного розвитку 42,8 % неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, мають діагноз психопатії і акцентуацію рис характеру. Додаючи невисокий освітній і культурний рівень неповнолітніх, а також недоліки виховної роботи як удома, так і за місцем навчання, отримуємо негативну динаміку інтелектуального й морально-психологічного розвитку особи.

Особистість неповнолітнього правопорушника формується під впливом тієї соціальної ролі, яку він виконує в різних соціальних групах, під впливом оцінок його поведінки з боку інших осіб, шляхом суб'єктивної переробки моральних норм та інтегрування соціальних групових цінностей (рис. 1).

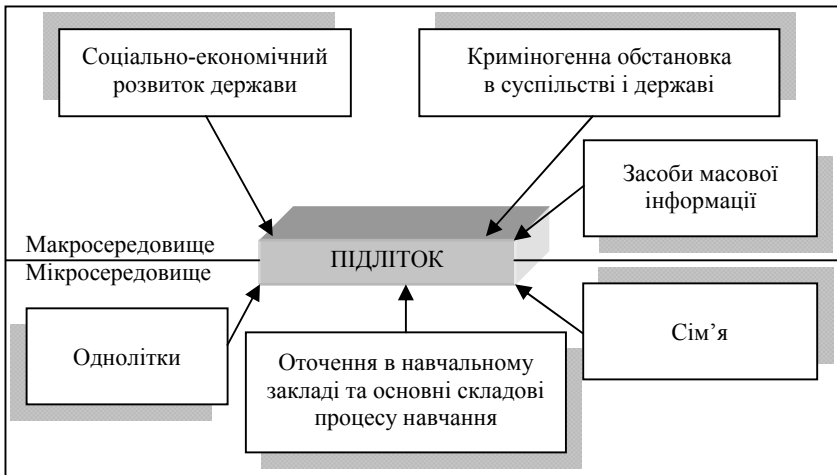

Рис. 1. Чинники впливу на формування особистості неповнолітнього злочинця

Істотною психологічною характеристикою особи неповнолітнього злочинця, який вчинив насильницький злочин, є його напружена проти оточуючих агресивність. Під впливом негативних явищ соціального оточення неповнолітнього у нього, ще до вчинення перших антигромадських вчинків, формується система поглядів та переконань, що розглядають агресію або як ефективний спосіб вирішення конфлікту, або як самоціль антигромадської поведінки.

У науковій літературі вже давно дискутується проблема про зв'язок протиправної поведінки з психічними аномаліями граничного характеру. Психічні аномалії сприяють виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і водночас спричиняють зниження вольових процесів, підвищення навіюваності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Вони також протидіють нормальній соціалізації особистості, засвоєнню нею суспільних цінностей, встановленню нормальних зв'язків та стосунків, заважають займатись певними видами діяльності, у зв'язку з чим підвищується вірогідність протиправних дій, антисоціального способу життя.

Однак варто зазначити те, що немає таких біопсихологічних рис особи, які б фатально призводили до вчинення злочинів. Будь-яка психологічна характеристика не існує в генетичній програмі індивіда в її даному конкретному виразі, останнє завжди є результатом певного розвитку. Тому дуже зважено необхідно підходити і до проблеми впливу спадковості на протиправну поведінку неповнолітнього злочинця.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що сучасні наукові дослідження, а також законодавча і судова практика погоджуються з існуванням психічних факторів, які можуть впливати на вибір того чи іншого варіанту поведінки. Однак, необхідно вказати на відсутність наукових робіт та практичних рекомендацій, в яких би розглядалися комплексні проблеми попередження протиправної поведінки осіб з аномаліями психіки. Сьогодні й досі не створено загальної теорії впливу психічних аномалій на вчинення протиправних дій. Безсумнівно, ці дослідження є актуальними, а їх проведення викликане потребами правничої практики та науки. Сама по собі психологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця, який вчинив насильницький злочин, без поєднання проявів поведінки, як правило, не може розцінюватись як позитивна чи негативна в моральному та правовому полі. Від початку вона за своєю суттю є нейтральною, а тому той вираз, який така характеристика може знайти, залежить від тенденцій, які формують структуру свідомості на всіх рівнях психологічної реальності.

Список літератури: 1. Иванцова Н. В. Криминологическая характеристика личности несовершеннолетнего субъекта преступлений / Н. В. Иванцова, Д. В. Бельцов // Российский следователь. – 2008. – № 10. – С. 26–28. 2. Системы здравоохранения: время перемен. – Т. 12. – № 8 : Украина. Обзор системы здравоохранения [Електронний ресурс] / Валерия Лехан, Владимир Рудый, Эрика Ричардсон ; Европейская обсерватория по системам и политике здравоохранения. – 2010. – Режим доступу: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/152849/e94973R.pdf. 3. Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – 167 с. 4. Антонов Г. В. Адміністративна відповідальність неповнолітніх в Україні : навч. посіб. / Г. В. Антонов, О. Л. Чернецький. – Х. : ППВ «Нове слово», 2010. – 152 с. 5. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / Лановенко И. П., Светлов А. Я., Рошин А. И. и др. – Киев : «Наукова думка», 1982. – 201 с. 6. Ковальчук Ю. І. Розвиток особистості

неповнолітнього правопорушника / Ю. І. Ковальчук // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2002. – № 3. – С. 169–174. 7. Сахаров А. Б. Правонарушение подростка и закон / А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1967. – 215 с.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

Исследованы источники формирования у несовершеннолетних мотивации совершить насильственное преступление. Автором условно осуществлено распределение таких факторов на те, которые формируются в условиях макросреды и микросреды.

Forming sources of motivation at minors to commit the crime of violence are researched. The author conditionally divided distribution of such factors into those that are formed in the conditions of macroenvironment and microenvironment.